

Klió a gyorsuló időben

1918 történelmi sűrűségű őszenek egyik napján Passuth László memoárja szerint a kolozsvári egyetem egyik katedráján valaki azzal a kérdéssel fordult az író édesanyjához, hogy miért is van lázban a város. „De kolléga úr, már negyedik napja forradalom van” — válaszolta a megkérdezett. A kis történet azért megdöngöltoztató, mert a kérdező — történelmet tanított az egyetemen. Látható tehát, hogy nemcsak fától az erdő — történelemtől a történelmet sem látni mindig. Pontosabban: nem bármilyen múltra vonatkozó ismeret szolgálja az élő történelemben való tájékozódást. A historikus értetlenebbül állhat a körülötte zajló eseményekkel, folyamatokkal szemben, mint kortársai.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a történelem gyorsulása a század folyamán olyan ütemet vett fel, amely bizonyos mértékig menti is Klió szolgáját. A ma középkorú történész az atomkor félelmetes beköszöntése idején volt gyermek, valamikor az elektronikus robotok készítésekor végezte az egyetemet, pályája kezdetén értesült arról, hogy az ember történelmének addig kizárólagos színteréről kilépett az ürbe, s arra az időre esett szakmai beérése, amikor komor ökológiai gondok nyomták meg kortársi hangulatát. Egy nemzedéknyi idő alatt olyan átalakulás tanúja volt, amely látványosabb, mint az egykori, amely — mondjuk — a régebbi kőkorszak és a vaskorszak között eltelt év-tízezredek alatt ment végbe. Ebben a gyorsuló történelemben a közgazdász, a fizikus, a mérnök és a szociológus képzettsége jobb tájékozódást biztosít, mint a történészé.

Az értetlenség okozta feszültség — történészek és nem történészek körében egyaránt — olykor a múltba menekülésben, a jelennek való háttáfordításban talál enyhülést. Így lép fel aztán a szakma sorsát illetően egyfajta naiv derültség, amely könnyelműen siklik el a történelem mint szakma viszonylagos eljelentéktelenedésének tünete fölött. Viszonylagos a szakma háttérbe szorulása, mert világszerte egyre több könyv, tanulmány, folyóirat jelenik meg, látszólag tehát inkább növekedés mutatkozik. Am egyfelől a fokozódó érdeklődés elsősorban a könnyen emészthető — szakmailag másodrendű — szövegeknek szól, másfelől — s ez a lényeg — a növekedés mutatói meg sem közelítik a többi társadalomtudomány robbanásszerű növekedését. Sok országban a pszichológusok száma például egyensúlyba került a társadalomtudományok legkülönbözőbb területein tevékenykedőkével, s tegyük mindjárt hozzá azt is, hogy az utóbbiak sorában sem a történészek, hanem a közgazdászok, szociológusok, politológusok állanak az élen. Mi több, a műszakilag élen járó országokban a jövőkutatással foglalkozó szakemberek tábora is nagyobb a historikusokénál.

Klió, a történetírás műsája szomorú látvány előtt áll: védencének, a historiciának, aki életet adott a különböző társadalomtudományi ágazatoknak, nemcsak azt kell tudomásul vennie, hogy utódai feje fölé nőttek, hanem azt is, hogy olyan nyelvet beszélnek, amelyet nehezen tud követni. Vannak azonban jelei annak is, hogy Klió védenice okul abból, ami vele történt, mi több, vannak eredmények is, amelyek életképességet bizonyítják.

A régészet forradalma. — A tudományos-műszaki forradalom fogalma legtöbb kortársunkban a látványos technikai megvalósítások képzetével társul, noha a jelenség lényege szerint inkább a jelzőpár első tagjára esnek a hangsúly. Amikor tehát korunk történetírásáról esik szó, akkor is önkéntelenül azokra az új műszaki lehetőségekre gondol az ember, amelyek a történészek is — elvben — rendelkezésére állanak. Ebben a látásmódban van is annyi igazság, hogy korunk legjelentősebb történettudományi megvalósításaiban a műszaki fejleményeknek is részük van. Történeti világképünk legjelentősebb módosulása ugyanis az utóbbi negyedszázad folyamán az őstörténet újraírásában mutatkozott meg, s ezt a revíziót a radiokarbon-vizsgálatok tették — jelentős részben — lehetővé. A közép-afrikai leletek ismeretében — a paleoantropológusok ma már nem év-százazredekkel, hanem évmilliókkal mérik az emberős korát. Messze kitolódott az emberiség történetében rendkívüli fontosságú neolitikus forradalom időtárára is: ha a kiváló őstörténész, Gordon Childe húsz évvel ezelőtt még nyolcezer évre tette a mezőgazdálkodásra való áttérés kezdetét, ma a jerikói, catal-hüjüki és sok más közelkeleti neolitikus település ismeretében tíz-tizenkétezer évről beszélnek a szakemberek. Mellesleg az is kiderült, hogy a közelkeleti nagy, folyammenti civilizá-

ciók nem előzménytelenül léptek ki a homályból — évezredekkel korábban is előfordulnak a civilizáció egyes elemei: például a hatalmas, kőfallal kerített város-szerű települések, a fémek használata.

Miközben tehát a történetírás kevésbé tud hozzászólni a kor nagy kérdéseihöz, a kor nyújtotta tudományos-műszaki eszközök elsőként a legrégebbi korok megvilágításában nyújtottak segítséget. A paradoxon nem tanulságok nélkül való. A jelenség magyarázata abban áll, hogy az őstörténet volt leginkább felkészülve arra, hogy új tudományos és műszaki megközelítéseket felhasználjon. Az íratlan történelem kutatója — ha nem érte be a leletek egyszerű gyűjtögetésével, rendszerezésével és leírásával — mindig kénytelen volt számos más tudományt is segítségül hívni. Az éghajlati, környezeti feltételek, a növény- és állatvilág rekonstrukciója nélkül nincsen őstörténet, e feladat megoldása viszont elképzelhetetlen a természettudományok igénybevétele nélkül. Közvetlen forrásai, a tárgyi maradványok egykori technológiáknak egyszersmind eredményei és alkotóelemei, a technika történetére terelik az őstörténész figyelmét — s tegyük mindjárt hozzá, nem fenyegeti az a veszély, amely az írott történelem korában kutatója körül létebbnyire ott settenkedik, az nevezetesen, hogy az igazi történelmet, a tömegek életforma-történetét az uralkodók és hadvezérek életrajza és csatái takarják el.

A kor leglátványosabb kutatástechnikai fejleménye — a számítógépes adattárolás és adatfeldolgozás — egyelőre még kísérleti stádiumban van, noha nyilvánvaló, hogy a hagyományos módszerekkel meglehetősen nehéz nagy forrásanyagban, több történeti tényező közötti összefüggést vizsgálni. Mindenesetre számítógép és történész túl van az ismerkedésen — romániai viszonylatban évekkel ezelőtt Moisiil akadémikus kezdeményezésére fogtak össze első ízben matematikusok, történészek és számítógép-szakemberek történeti problémák megoldására.

Természetesen a számítógép önmagában nem jelenthet a történettudomány számára megváltást. Ha a komputerbe szemetet adogolnak, szemetet ad vissza — állapítja meg tömören egy kibernetikai aforizma. Azaz végső soron a történeti kutatás minősége határozza meg az eredmény minőségét akkor is, ha számítógépet vonnak be a kutatásba. A régészet példája pedig azt sugallja, hogy korunk egyik nagy tudományelméleti követelménye, a tudományközi együttműködés a történettudomány megújulásának nemcsak lehetséges, hanem kikerülhetetlen útját jelenti. Nem véletlen, hogy az *Annales* című francia történeti folyóirat körül immár évtizedek óta mutatkozó interdiszciplináris hajlam izgalmas eredményekkel és ami ennél fontosabb, izgalmas szempontokkal, módszerekkel társul. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a szakma jövőjét illetően éppen az *Annales* köréből hangzanak el megalapozottan derülátó nyilatkozatok is: Braudel például úgy véli, a történetírásnak van esélye arra, hogy visszanyerje egykori rangját, azaz a társadalomtudományok summájává, vagy — ahogyan kollégája, Pierre Vilar nemrég megfogalmazta — az embertudományok összefoglalójává lépjen elő.

Uralkodóktól az ökológiáig. — Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy korunk történetírása különös hangsúlyt helyez a tudományok és a technika történetére, s noha a kortárs tudomány fejlődésének megragadására nemigen van meg a kompetenciája, legalább a régebbi korok tudományának, technikájának a feltárásával járul hozzá a jelen e nagyhatalmainak mélyebb megértéséhez. A valóság azonban mást mutat: a tudománytörténet nagy horderejű vállalkozása jobbra a történettudomány határain kívül zajlik. Művelői az esetek döntő többségében a természettudományok képviselői közül kerülnek ki. Nemcsak azért van ez így, mert a történész sajátos formációja kevésbé teszi lehetővé a tudományos gondolkodás fejlődésének értelmezését. A történész feladata nyilvánvalóan a nehezen feloldható tudománytörténeti források közzététele, ám a továbbiakban már sajátosan alakul viszonya a tudományhoz és a technikához. Az egykori történeti lét megértésében ugyanis nem annyira a felfedezés, mint inkább az alkalmazás a problémája.

A felfedezések zöme ugyanis — különösen a hagyományos társadalmakban — igen lassan vált történelmet alakító erővé. Földünk gömb alakú volta, a heliocentrizmus gondolata például már az ókorban feltűnt, hogy majd csak Kopernikus, sőt Galilei után válják világnézetet alakító tényezővé. Vagy hogy egy közelebbi példát idézzünk, Bolyai János zseniális elmélete nemcsak a hazai, hanem az egyetemes tudományos gondolkodásba is csak nagy késéssel hatolhatott be.

Kissé sarkítva a problémát, a tudomány — akárcsak a filozófia vagy a művészet — történésze a felfedezésre, a meghódított gondolatra összpontosít, ezzel szemben a társadalomtörténet kutatóját az új gondolat, eredmény, elmélet társadalmasulása, alkalmazása, következménye foglalkoztatja inkább. Ha például az abszolút geometria kérdése egyértelműen a tudománytörténetre tartozónak tekinthető, a művelődéstörténész inkább arra figyel fel ebben az összefüggésben, hogy milyen körülmények övezik a mű születését. Arra például, hogy a tizennyolcadik

század derekától kezdve mint válik tájainkon gyakoribbá a matematikai művek kiadása, hogyan kezd jelentkezni a matematikai érdeklődés abban az erdélyi társadalomban, ahol korábban ennek alig mutatható ki nyoma. Fogalmazhatnánk tehát úgy is, hogy a történetész a lassú és tömeges mozgásra figyel, a tudománytörténetész a váratlan egyedi fejleményre.

A kétféle megközelítés indokoltsága az eredmények felől is érzékelhető. Amennyire ösztönöz ugyanis felmutatni — a matematikánál maradvá — Hell Miksa vagy Bolyai Farkas kiváló matematikaoktatási tevékenységét, épp annyira hozzátartozik az összképhez az is, hogy a *Tentamenre* mindössze százharminc előfizetőt lehetett felhajtani. Amennyire lelkesítő egy Sipos tudományos sikere, ugyanannyira megdöbbentő az az, hogy iskoláinkban még a múlt században is alig jutott hely a matematikának a klasszikus tudományok, a latin árnyékában.

Akárcsak a tudomány, a technika irányában nem mutatott a történetírás kellő problémaérzékenységet, pedig a nyomda, a puskapor és az iránytű nagyobb hatással voltak az emberi dolgokra, mint bármely birodalom és vallás. A szinte kortársunknak számító Marc Blochnak még mindig számon kellett kérnie a történetírástól, hogy azt az aprólékos gondot, amellyel nemes családok genealógiájának kérdése fölé tudott hajolni, miért tagadja meg a milliók életét befolyásoló technika történetétől. Saját portánkon széttekintve, s csak a csomópontokra figyelve, azt találjuk, hogy az ipari és mezőgazdasági forradalmaknak is csak durva körvonalait rajzolta fel a história: részleteivel, tájegységenkénti alakulásával és elvi általánosításaival még adós maradt.

Számba véve a tudomány és a technika történetével szembeni adósságokat, nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy e kérdések csak látszólag merítik ki a tudományos és műszaki expanzió által időszerűvé váló múltbeli vonatkozások körét. Mi több, megkockáztatjuk azt a véleményünket is, hogy a történetírás sajátos kapcsolódása a kor problematikájához nem annyira a tudomány és a műszaki fejlődés rekonstruálásában mutatkozik, mint inkább a tudományok és a technika közötti kölcsönös összefüggése feltárásában.

A gyakorlati értelemről a mágikus szorzióig. — A fejlődés korában természetesen kutatás tárgyává vált maga a fejlődés problematikája is. Feltehető, hogy a történetírás nagyobb időmélvséget biztosítva az ilyen irányú vizsgálódásoknak, jelentősen hozzájárulhat e fontos foglalatossághoz. Állításunk igazolására néhány fejlődéseméleti szempont történeti példázási lehetőségét szeretnénk a továbbiakban felvillantani.

A modernizálódás folyamatának feltételei sorában legkülönbözőbb szerzők említik például a gyakorlati értelem jelenlétét, az irni-olvasni tudást, a beleérző képességet — empátiát —, a tömegkommunikációs hatásoknak való kitettséget. E szempontokat alkalmazva a történetész nemcsak a kor diktálta kérdésekhez kapcsolódik, hanem más oldalról közelítve új megvilágításba láthatja a múlt egészét.

Ha a tudományos-műszaki forradalmat tudomány és technika tudomány-elsőbbeségű összefonódása jellemzi, akkor a történetész számára izgalmas problémaként jelentkezik a kérdés, miként alakult ez a viszony a múltban. A hagyományos világtól kezdve, amikor — jelek szerint — a tudomány inkább haszonélvezője, mintsem ösztönzője volt a technikának, ha egyáltalán kapcsolatba lépett vele. A régiségben a műszaki fejlődés kisemberek műve, névteleneké, s a kor írástudói legtöbbször a klasszikus kultúrától örökített arisztokratikus lenézéssel hagyják figyelmen kívül az életnek ezt a döntő jelentőségű övezetét. Úgy tűnik, az, amit gyakorlati értelemnek lehet nevezni, avagy az értelmiség gyakorlat iránti érdeklődésének, az a tizenharmadik század utolsó harmadában kezd hangsúlyosabban mutatkozni: elsőként talán Fridvaldszky János esetében, akiről Csetri Elek írt tanulmányt, vagy Gyarmathi Sámuelnél, akinek gondolkodásában már a maga végletességében jelentkezik az utilitarisztikus gondolkodásmód, és ez a kiváló nyelvésszel életműve legfontosabb vonatkozását abban látatja, hogy két új burgonyafajtát honosított meg Erdélyben. Még korábban a hatékony járványvédelmet kidolgozó orvosok, főként Adam Chenot, később pedig Pethe Ferenc vagy Berde Áron tevékenységében jelentkezik ez a gondolkodásmód.

A gyakorlatiasság azonban nemcsak az elméleti kizárólagosság feloldását jelenti — a fatalizmus, a mágikus gondolkodás embere elvben nem is lehet tudatosan gyakorlati beállítottságú. Megoldhat gyakorlati feladatokat, de csakis hite ellenére, mert hite szerint a gyakorlat kérdéseit is a sors vagy a mágikus cselekvések — varázslás, ráolvasás stb. — irányítják. A hagyományos tudat elleni támadás először a felvilágosodás jegyében indult. A felvilágosítók derűlátása alaptalannak bizonyult. A fatalista-mágikus gondolkodási formák még másfél századon át ellen tudtak állani: mennyire és hogyan — ez az, ami történetészre, néprajzossra meg szociológusra tartozik, és gyakorlati tanulságokban is gazdag lehet.

Viszonylag régi felismerés az írni-olvasni tudás és a modernizálódás közötti összefüggés. Hajnal István annak idején, a középkori írásbeliség alakulását vizsgálva, a korai európai polgárosodással hozta e kérdést összefüggésbe. Nem kevésbé érvényes ez a vonatkozás tájaink megkésett ipari forradalmának korában sem. Annál meglepőbb viszont, hogy művelődéstörténeti — sőt kimondottan neveléstörténeti — munkákból is kimarad ez a vetület, noha az utóbbi másfél századra nézve immár statisztikailag is nyomon követhető lenne az alfabetizálódás folyamata: az 1830-as évektől, amikor még népünk négyötöde írástudatlan volt, a századfordulón át, amikor már a lakosságnak csak fele volt analfabéta, a két világháború közötti korszak végéig, amikor viszont négyötöde már tudott írni-olvasni, avagy az ötvenes évekig, amikor a népi hatalom jegyében kibontakozó betűvető tanfolyamok gyakorlatilag felszámolták az írástudatlanságot.

Művelődéstörténetünk még önmaga számára sem tudatosította, hogy abban az időszakban, amikor a romániai magyarság írástudása elérte az egyes fejlődéselméletek szerint kritikus küszöböként ábrázolt nyolcvanszázalékos szintet, azaz a két háború között, akkortájt egy másik hasonló horderejű változás is bekövetkezett: a napisajtó — a rádió és a televízió előtt, de a filmmel párhuzamosan — behatolt a közösség széles rétegeibe. Ha a kortársak becsleiben bízhatunk, úgy tűnik, minden harmadik-negyedik családra lehet már számítani egy lappeldányt (városban nyilván többre — talán minden másodikra). Anélkül, hogy itt tovább részleteznék ezt a valóban sorsformáló művelődéstörténeti vonatkozást, meg kell még állapítanunk azt, hogy a Rogers által mágiikus szorzonak nevezett tömegkommunikáció terjedésén túl a továbbiakban felderítésre vár hatása is.

A történetész mindenestre ezúttal is könnyebben ragadhatja meg ellenkező végüknél fogva a kérdéseket (a beleérző képesség, a gondolkodásbeli nyitottság és rugalmasság, az empátia oldaláról). A hagyományos társadalom zárt, szigorú helyi normák által határolt kis közösségeiben formálódó személyiség típusa mintegy az ellenpólust testesíti meg. Amint azt nemrég egy lengyel néprajztudós kifejtette, a hagyományos világ embere és annak kultúrája tekintélyelvű, dogmatikus, az újjal, újítással szemben ellenséges beállítottságú. Nos, történeti néprajzunk vajmi kevés adalékkal szolgált eddig ebben a vonatkozásban.

Kérdései történelem. — A história természetesen nemcsak a tudomány és a technika, nemcsak a fejlődés kérdéseinek megvilágításával lehet korszerű és válhat maga is korszerűbbé. A maga sajátos eszközeivel nyúlhat és nyúl is hozzá például a népesedés problematikájához, amelyet a demográfiai robbanás tesz időszerűvé. Nem véletlen, hogy — legalábbis Chaunu szerint — az utóbbi évtized legkiemelkedőbb szakmai eredményei éppen a népesedéstörténetben mutatkoznak. Egy ilyen történetész vállalkozás — feltéve, hogy él a mai demográfia korszerű módszereivel is — ismét egyszerre gazdagítja a népesedéstudományt és a történetet. Nem szólva arról, hogy a népesség mindenfajta történeti vizsgálódás viszonyítási alapja. (Hogy gondolatmenetünkkel példázzuk ezt a megállapítást: miként lehet — mondjuk — számszerűsített művelődéstörténeti vonatkozásokat értékelni, ha nem, vagy nem eléggé ismerjük nemzetiségünk múltbeli létszámát, sőt társadalmi rétegzettségét?)

Ugyancsak korunk gondjai teszik fel a környezet, a táj, a növény- és állatvilág múltbeli alakulása, sőt a klímátörténet kérdését is. Ezek ismét olyan kérdések, amelyek a tudományközi kapcsolódások előnyeivel kecsegtetnek.

A problémaérzékenység még a történetírás leghagyományosabb ágazataiban is megújulást hozhat. Ha volt téma, amely a história klasszikus témái közé tartozott, úgy a politikátörténet az. A hagyományos történetírás azonban a politikain belül is egyetlen szűk jelenségsávra összpontosított: a hatalmat gyakorló csoportra, személyekre. Kevéssé figyelt e csoportok összetételére, a politikai hatalom belső szerkezetére, s még kevésbé terjedt ki érdeklődése a tömegek politikai gyakorlatára. Történetírásunk ebben a tekintetben régi adósságot törleszt, amikor a tömegek politikai aktivitásának legforróbb pillanatait, a felkeléseket, forradalmakat eleve-níti fel. Am nem kevésbé izgalmas — a politikai életben való részvétel, a részvétel, a részvétel, egyszóval a demokrácia ügye szempontjából időszerűbb — a közösségek öngazgató tevékenységének kutatása (abban az irányban, amely felé Imreh István úttörő vállalkozása mutat).

Az élet tanítómestere. — A régiek a történelmet az élet tanítómesterének tartották. A társadalommal foglalkozó tudományok sokasodása óta, azaz az utóbbi kétszáz évre visszamenően ezt a szerepet a társadalomtudományok együttese vette át. És fájdalmas igazság, hogy a történettudomány nemcsak a monopóliumot, az elsőséget is elvesztette: egyes társadalomtudományi diszciplínák látványosan korszerűsödő módszertanával a történetész nehezen tud lépést tartani. A legtöbb kutatót a forrásfeltárás technikai műveletei annyira igénybe veszik, hogy nem is igen

van módja a feltárt forrás értelmezésére vagy éppen az értelmezés korszerűsítésére. (Ne feledjük: olykor egy-egy oklevél vagy más forrás feloldása órákat, napokat vehet igénybe!)

A kiutat talán a szakmán belüli munkamegosztás ígéri, melynek során a forrásfeltárás és az értelmezés szükség szerint kettéválik. Ennek a folyamatnak a jelei elég rég mutatkoznak, mint ahogyan egy másik fejleménynek is tanúi lehetünk. Egyre határozottabban tudatosul: nem a források kell hogy megszabják a kutatás irányát, hanem fordítva, a problémához kell a kutatásnak forrást keresnie; a témaválasztásban pedig több szempontból is hasznos a korkérdésekhez igazodnia. Nemcsak a kor elvárásai szólnak az időszerűség mellett, hanem a szempontok és a módszerek kidolgozottabb volta is. Kis téglák nagy tömege helyett Marc Bloch annak idején „görbéket” igényelt a történetíróktól — a képszerű megfogalmazást találónak érezzük, legfeljebb azt tennők hozzá, hogy azok a múltbeliségeket ábrázoló „görbék” tűnnek leginkább kívánatosnak, amelyek időszerű „görbékhez” kapcsolódnak.

Ha a történész elfogadja, hogy feladata nem egyszerűen a tisztázható, hanem ezen belül a tisztázásra *érdemes* kutatása, s hogy eredményeit a lehetőség szerint szigorú — olykor „görbékekkel” való — ábrázolás tükrözi, akkor hallgatólagosan azt is elfogadja, hogy fogékonyvá válik a múltbeliségek mennyiségi vonatkozásai iránt. Lehet, hogy Kelvin túlzott, amikor a tudományt a mérhetőtől és csak onnan számította, ám a hazai és külföldi példák sokasága bizonyítja: Klio jegyében is tért hódít korunk uralkodó tudományos nyelvezete — a matematika.

A számoló történetírás könnyebben eleget tehet a tárgyilagosság igen régi, de a históriától mindig többé-kevésbé távoli követelményének. *Sine ira et studio* — gyűlölet és elfogultság nélkül tanulmányozni a múltat a polgári nacionalizmus korában a nemzeti elfogultságoktól való tartózkodás követelményével vált egyértelművé, s noha — sajnos — ez az értelme ma sem vált időszerűtlenné, korunk sajátos problematikái — úgy tűnik — újabb vonatkozásokkal gazdagítják ezt a régi követelményt.

Összegezésképpen, úgy véljük, a történetírás akkor tölti be leginkább az élet tanítómesterének szerepét, amikor korszerű, amikor tehát a jelen problémáiból indul ki, épít a korszerű tudomány módszereire, s amikor az idő mélyéből felszínre hozott tényanyagát korszerűen is ábrázolja. Nem mondhatjuk azt, hogy ilyen a ma történetírása — de nyugodtan mondhatjuk azt, hogy erre tart.

Szabó Béla: Utolsó egyensúly